

Reize naar Holland

door

P.N. Panken

**Onderwijzer te Westerhoven en Lid van het Provinciaal
Genootschap van Kunsten en wetenschappen in Noord-
Brabant,**

gedaan in Augustus 1852

Bezorgd door Johan Biemans

Les honnêtes gens aiment leur patrie

Lemontez

Sinds verscheidene jaren voedde ik het plan, om, in mijne vacantie, eene reis naar eenige Noordelijke provinciën onzes Vaderlands te ondernemen, welk voornemen, tot hiertoe echter, bij mangel aan goed gezelschap, niet ten uitvoer is gebragt. Dit jaar vond ik dit in den Onderwijzer A[ntonius] Hiemann, thans te Bergeijk, met wien ik, in de eerste helft van Augustus, een groot en het schoonste deel van ons Rijk bereisde. Zijn Broer, te Delft woonachtig, was, naar huis keerende, mede onze reisgezel.

Het lust mij soms mijne aantekeningen of beschrijvingen van vroegere reisjes enz. in te zien en dan mijn' geest op de raderen der gedachten terug te voeren, tot het tijdstip, waarop ik dat genot smaakte. En nu ik den steven naar ons Vaderland gewend heb, wil ik dan voorzeker ook, mijn op dezen togt gemaakt dagboekje eenigszins uitbreiden, ten einde daardoor eene menigte gedenkwaardige bijzonderheden voor mij onvergetelijk trachten te maken en misschien den een' of anderen Lezer eenige aangename oogenblikken te verschaffen.

Maar wat! Zal ik het ondernemen die merkwaardigheden te doorgronden? Is het niet een onpeilbare oceaen, eene onmetelijke zee? Zou het niet de grootste vermetelheid wezen, dezelve te willen uitscheppen? – Wat zal men zeggen van al die beroemde steden, van de Koninklijke paleizen in de residentie – en hoofdstad, van al die museums? Wat van zoo veel groote kerken, door onze Vaders gesticht en andere? Wat van Hollands voornaamste winkels, standbeelden, enz. –

Trouwens voor een' bewoner dier plaatsen of voor hem die meermalen die merkwaardigheden naauwlettend gade sloeg is eene beschrijving hiervan overbodig; hij toch zal elke uitlegging verre beneden het peil zijner levendige herinnering achten en

kleurloos vinden wat de vurigste Geschiedpen daarover te boek stelde; - en voor wie zich nimmer in die oorden mogt bevinden kunnen wij met al de kracht onzer uitdrukking, toch geen tafereel malen, zoo aanschouwelijk schoon, zoo schitterend, zoo kunstig zich een en ander voordoet.

Ik onthoud mij dus van veel uitweiding en zal mijn togtje in eenvoudig vlugtige schets – en behoorlijke volgorde – den Lezer voordragen.

Het was op Zondag 1 Augustus (wanneer mijne vacantie begon) dat wij voormiddag 11 ure, met eene kar uit Bergeijk vertrokken, nemende den weg over Westerhoven & Valkenswaard. Wij hielden ons in beide Gemeenten eenigen tijd op en kwamen ten 3 ½ ure te Eindhoven, waar wij de R.C. kerk, het kanaal enz. bezigtigden. Ten 5 ure vervolgden wij den weg per diligence naar 's Bosch, zoodat wij er ten half 9 arriveerden. Na soupé wandelden wij langs de haven enz. en namen afscheid van den Heer van Wessem, gepensioneerde Rijksontvanger, die van Bergeijk (alwaar hij eenigen tijd verbleven was) tot hiertoe onze reisgezel was en zich naar andere oorden onzes Vaderlands begaf; doch die wij toevallig ook nog te Amsterdam aantreffen. – Ons logement te 's Bosch was bij Ermen op de Vischmarkt.

2 Augustus

Maandag ochtend ten half 6 ure namen wij plaats op de stoomboot Jan van Arkel tot Dordrecht en wachtten daar eene andere Bossche boot af, om middelerwijl de grootste straten, de oude of hoofdkerk en die der Augustijnen – beide bij de Protestanten in gebruik – te bezigtigen.

De eerste bezit eenen marmeren predikstoel en andere merkwaardige kostbaarheden, welke wij alle nauwkeurig betrachtten.

Niets bijzonder merkwaardigs levert deze handelsstad, behalve dit uitwendig grootsch gebouw, voor den vreemdeling op.¹

Met de Bossche boot vertrokken wij ten 12 ¼ ure uit het synodale Dordt.²

---

¹ Nauwelijks zijt ge eenige schreden binnen de poorten der sombere stad, of dezelve doet zich in een afzigtelijk daglicht voor+ zoodat mijn reisgezel mij al ras zijne bevreesdheid verklaarde en hoezeer ik ZijnEd. mijn gevoelen, wegens eene langzaam gunstiger vertooning uitte, betuigde hij mij andermaal zijne ongerustheid en mistrouwen in onzen geleider, die ons reispakje droeg. Geen het minste ongeval overkwam ons echter. Aan een paar dronkaards die bij de groote kerk zwadderden en herhaaldelijk ons hunne dienst aanboden, stoorden wij ons, gelijk te denken is, niet. Genoegelijker was ons het gezelschap van eenen reizenden vriend uit Eindhoven, dien wij hier bevorens aantreffen.

² Een tal van groote en kleinere schepen met fladderende wimpels en gereven zeilen, een legio van stoombooten, zien wij evenals des voormiddags in verschillende rigtingen heen, elkander

Hier namen wij onzen intrek bij den Heer Fr. Ter Mos en Mejufvrouwen zijne Zusters, zijnde goede kennis van mijnen reisgenoot.

Na gedineerd te hebben bezochten wij vele straten dezer volkrijke stad, de Lutherse kerk met een koperen dak; de R.C. in de Leeuwenstraat; het nieuwe werk, waarheen wij eenmaal overzetteleden; de Beurs, waarop zich veel volk bevond; de groote of hoofdkerk, waarin toen eene avondpreek gehouden werd, enz.

's Avonds deden wij eene wandeling onder de Boompjes.³ De eerste maal dronk ik hier echt Beijersch bier (à 45 cents het kruikje), in eene herberg, waar zich o.a. vele Duitschers bevonden. Hierna gingen wij nog door verscheidene straten, o.a. door de befaamde groote en kleine Zandstraat.

3 Augustus

Dingsdag morgen, om 7 ure, woonden wij in de kerk in den Houttuin eene lezende of stille Mis bij. De zuivere uitspraak van 't latijn en de fraaije godsdienstige houding van den Priester en Misdienaar voldeden mij bijzonder wel.

Tusschen half 11 en half 12 ure bezigtigden wij het Museum van wijlen Mr. Boijmans, tot welks toegang elk een kaartje à 25

---

en ons zelve voorbij kruisen; - de schoone zoomen der rivier, die uitgestrekte weiden met welig gras en dartelend vee, die bedrijvigheid aan de verschillende werven en in de dorpjes langs den oever, - dat alles levert een afwisselend en bekoorlijk gezicht op. Wij hebben ruim 2 uren gevaren; een teeken van het klokje op den voorsteven der boot zegt ons, dat wij ons gereed moeten maken om te Rotterdam voet aan wal te zetten. Het is een liefelijke zomerdag, heerlijk werpt de zon hare stralen op de hooge torentransen en gevelspitsen der drukke handelsstad of kaatst ze op den effen waterspiegel der breede Maas terug. Zoo landden wij, ten 2 ½ ure, in de tweede stad onzes Rijks.

³ In den Noord-Brabanter van Zat. 15 Julij 1854 en andere gelijktijdige couranten, wordt van den 10 die maand uit Rotterdam gemeld, dat dien nacht, omtrent half 7 ure, een gedeelte der nog niet lang gelegde kade van basalt, langs de Boompjes in de nabijheid van de Groote Draaisteeg, met eene breedte van 8 kapitale huizen, met een verschrikkelijk geraas is in den grond gezonken. Op de plaats waar gisteren de kade lag, staat thans niet minder dan 14 voet water.

cents nam. Hiervan naar huis keerende beschouwden wij de kerk op den Steiger. Nog aan den waterkant wandelende barstte er een hevig onweder los, welks donderslagen aldaar eenen geheel anderen klank dan op het vlak land schenen te geven.

Van 12 tot half 1 was dit onweder boven Rotterdam zeer zwaar en heeft dien dag, zoo als ik later in de Nieuwsbladen zag, in vele streken onzes Vaderlands gewoed en hier en daar ongelukken veroorzaakt: o.a. verbrijzelde de bliksem 's middags ten 1 ure of wat later 3 of 4 palen van den telegraaf, langs den spoorweg tusschen Schiedam en de Delfshavensche Schie⁴. Wij bereden dezen weg kort daarna, dewijl wij met het spoor van 3 uur een toertje naar Delft deden, ten einde Simon Hiemann de verandering van ons reisplan mede te deelen: deze bestond hierin dat wij – in stede van over Delft, 's Hage, Haarlem, Amsterdam, Utrecht naar Arnhem en vervolgens van daar huiswaarts - eerst de tentoonstelling in Gelre's hoofdstad te bezoeken en voorts over Utrecht, Amsterdam, Haarlem, enz. naar Delft en Rotterdam zouden terugkeeren.

Wij bezochten thans te Delft de Roomsche Catholieke en de groote of hoofdkerk der Protestanten, welke den Koninklijken grafkelder, benevens de kostelijke graftombe, (een prachtig kunststuk) van Willem I of den Zwijger en eene van H[ugo] de Groot bevat. Ook hadden wij eenige straten dier stad doorwandeld. In eene herberg, waar zeer vele soorten van bier te bekomen zijn, dronken wij Maastrichter.

Tot ons vertrek sleten wij ten huize des Heeren Hoijer, (die met eene Mej. Ter Mos van Rotterdam gehuwd en de patroon van gemelden S. Hiemann is) bij wien mede eenige Hollandsche Dames, die ons mede op de wandeling vergezeld hadden, gelogeerd waren, den avond allergenoegelijkst. En voorzeker zullen ook de overige van ons gezelschap, gelijk wij, daarvan

---

⁴ Zie de Noord-Brabanter van 7 Augustus '52.

aangename herinneringen blijven behouden. - Per spoor van 11 ure vertrokken wij naar Rotterdam.

4 Augustus

Woensdag stevenden wij met de Dusseldorpsche stoomboot, Mathilde, over den Rijn naar Arnhem, waar wij, ten 6 ure 's morgens uit Rotterdam gevaren zijnde, des namiddags ten 2 ½ aankwamen. Aangezien ik geene reiskaart bij mij had, stelde ons de Heer Fr. Ter Mos de zijne tot gebruik ter hand, waarvan wij, vooral op den Rijnstroom veel genoeg hadden.

De meeste passagiers waren Duitschers, zoodat ik mij gedurig als in Duitschland waande. Het regende dezen voormiddag gedurig tot dat wij tegenover Wageningen waren, van waar wij tot Arnhem, inzonderheid aan de linkerzijde, een verrukkend gezicht over bergen, bosschen, bouw- en weilanden genoten. *"Die aanblik van Gods schoone, heerlijke schepping - hoe goed en verkwikkend is hij niet voor den mensch! Wil hem, die daarin eene bron van vreugdegenot vindt, hem door eene vaderlijke hand ontsloten!"*

Na ten 3 ure ons van een toegangkaartje voor de tentoonstelling voorzien te hebben, verlustigden wij ons met de onnoemelijke voorwerpen te beschouwen. Mijn reismakker wilde echter volstrekt niet langer dan tot 5 ure blijven. Zonder mijne nieuwsgierigheid hoegenaamd ook bevredigd te hebben verlieten wij deze beroemde tentoonstelling van nijverheid, waarvan men in sommige eventijdige couranten het merkwaardigste beschreven vindt.

Voorts doorwandelden wij de voornaamste straten der stad, mede de groote Protestantsche kerk bezigtigende. Ook bezochten wij het bekende hôtél Belle-vue, waar zich o.a. de Koningin-weduwe bevond. Met volle regt draagt dit gebouw den gemelden naam, want het oog weidt hier over de prachtigste tooneelen; zoodat menig beminnaar van natuurschoon bij dezen

aanblik met Tollens zeggen zal: “*O God! Wat is uw Schepping schoon! Wat zijn uw ’ werken wonder!*”

Ten half 8 ure des avonds verlieten wij Gelderland’s hoofdstad en bevonden ons reeds, ten 9 ½ ure, in die der Provincie Utrecht. Niettegenstaande de avond reeds lang vallende was, bemerkten wij, nog in den spoorwagen gezeten, Utrechts grijzen dom, welke zich in de verte, als een achtbaar oud vader statig verheft, en waarvan het gezegde van den Heer Kalkhoven mij zoo welgevallig is:

“k Zie Utrecht’s fieren Dom altijd bewondrend aan,
Reeds zes paar eeuwen bleef hij ’t woën des tijds weêrstaan.
Zijn aanblik is me een gids, ben ik van ’t spoor geweken;
’k Zie, duizelend, zijn spits het wolkgevaarte breken;
Zijn aanzijn wordt door mij gelijk een band betracht,
Die ’t edel voorgeslacht verbindt aan’t nageslacht.

Hoezeer wij op dezen rid veeltijds regen hadden, was het bij ’t aankomen zeer goed weder, weshalve wij, op ons gemak, van ’t station binnen de stand wandelden. Wij overnachtten bij J. Oostveen, in de postpaarden, achter de Vleeschhal, waarover wij zeer tevreden waren.

Na ’s anderendaags eene Mis in de nieuwe kerk, Augustijnenstraat bijgewoond te hebben, bezochten wij de Vleeschhal, enz.

5 Augustus

Ten 9 ure bestegen wij den vermaarden Domtoren, die 361 voet hoog is; doch eene zeer lage spits heeft. Wij beklommen al de trappen, zijnde 466, van dit gebouw, welligt het hoogste van ons land.⁵

---

⁵ In de Katholieke Stemmen van 20 Januarij 1855 leest men: Met genoegten lazen wij in de Utrechtsche Courant de onderstaande mededeeling nopens het herstellingswerk van den grootschen dom, in wiens behoud en opluistering niet alleen de katholieken of de protestanten, maar ieder Nederlander, wien de roem van het voorgeslacht ter harte gaat, belang moet stellen.

Van deze hoogte nu, waar wij ons eene poos op eenen stoel plaatsten, zagen wij niet enkele eene menigte torens dier omstreken; maar onderscheidden ook, met behulp van eenen goeden verrekijker, die eene Jufvrouw (de dochter des torenbewoners) bij zich had, in weerwil van den verren afstand, de groote kerk te Arnhem en vele andere verwijderde gebouwen.

Bij zeer helder weder kon men zelfs, zei dat Juffertje, de Sint Janskerk te 's Bosch bemerken. Den rijken wasdom der vlakten konden wij ook met zeer levendige kleuren zien prijken.

De zwaarste klok in ons Vaderland, naar ik meen, 25000 halve Ned. pond wegende, hangt in dezen Dom, waarin zich mede een groot getal klokken van verschillende grootte en zwaarte bevinden, alsmede een uitmuntend klokkenspel, welks werking wij, bij klokslag, betrachtten. Men stelle zich voor, het volle uur (10) op dit ontzaggelijk gevaarte, zoo als wij, er bij staande, te hooren slaan!

Toen wij al 't merkwaardige van dezen toren in oogenschouw genomen en eenigen tijd in het kamertje des torenwachters uitgerust hadden, gingen wij de Domkerk, met derzelver graftomben enz. beschouwen. Dáár begreep ik, beter dan uit beschrijvingen, welk een statig gezigt deze oude bisschoppelijke kerk moet opgeleverd hebben, toen dezelve nog zich in de geheele grootte en vollen inwendigen luister vertoonde. Ik kon mij verbeelden, de kanunniken in processie, met volle praal, binnen het gemetseld traliewerk, boven de hooge pilaren, te zien heenstappen.

Een der schoonste monumenten van onze stad is de prachtige Domkerk, wier heerlijke bouwtrant den toeschouwer met een gevoel van ontzag en eerbied vervult. Dat gebouw had herstelling noodig en sints eenigen tijd is men daarmede ijverig bezig onder de leiding van den architect, den Heer Kamperdijk.

De toren staat reeds lang afzonderlijk; want van de kerk bestaat aan de westzijde een aanzienlijk deel niet meer en is thans zoo breed als lang en tot aan het plafond even hoog.

Allerliefst weder zijnde wandelden wij in den omtrek der stad en voorts door verschillende straten, enkele schoone winkels vielen vooral in het oog; 's Rijks munt was toen werkeloos en niet te zien, om de boekerij van het Provinciaal Utrechts Genootschap van wetenschappen te bezigtigen scheen mijn reisgezel den tijd te kort, vermits wij ten 2 ure met het spoor naar Amsterdam wilden vertrekken, komende aldaar dan ook, voor 3 ure, bij 't station aan. Zonder eenen conductor te nemen (zooals wij van sommige stations deden) stapten wij Nederlands hoofdstad binnen. Zij is tevens de volkrijkste stad onzes Lands, geheel op palen gebouwd, was langen tijd de vermaardste koopstad in Europa en drijft nog handel op alle deelen des aardbodems.

Ons eerste werk was eenen vriend op te zoeken; waarna wij, van half 5 tot 7 ure, den Artis of dierentuin (met een kaartje van 65 cts) bezigtigden en in het terugkeeren de Hoogduitsche Israëlitische kerk, waarin eenige dienst of avondgebed verrigt werd. Vervolgens bespraken wij ons logement bij Reggers in het Hôtel van Brabant, waar evengemelde vriend volgens afspraak, ons opzocht en die ons het genoegen verschafte, van toen af tot ons vertrek uit deze stad, ons op de wandelingen, beschouwingen enz. te vergezellen en alzoo ons verblijf te dezer stede veel veraangenaamde.

Zoo wandelden wij dan in den vroegen avond door eenige straten, o.a. de beide schoonste winkels bezigtigende; later naar den Griekentuin, in welke sociëteit een bal plaats had en zeer fraai muziek uitgevoerd werd. Men beweerde dat in den Franschen tuin, de kosten van het licht, elken avond *f* 112 beloopten en dat in het bijzijnde Park gewoonlijk meer dan 6000

menschen bijeenkomen. Eerst laat in den nacht kwamen wij, onder eenen zachten regen, uit de sociëteit in 't logement.

6 Augustus

Den volgenden voormiddag bezichtigden wij het Koninklijk paleis (van 1648 tot 1655) voor een stadhuis gebouwd en wel eens het 8ste wereld-wonder genoemd. Het is door Koning Lodewijk Napoleon in een paleis herschepen. Zoo in- als uitwendig bevond ik hetzelfde verbazend kostbaar en prachtig. Dit gebouw 80 el lang, 67 breed en 33 hoog, heeft eene zaal van 34 el lang, 16 breed en 28 hoog, die voor de schoonste van Europa gehouden wordt. Het paleis rust op 13.659 palen.

Wij beklommen ook, zoo hoog bijna mogelijk, den heerlijken toren van dit gebouw, uit wiens koepel wij een allerfraaist panorama hadden. Op volmaakt heldere dagen omspant het oog hier eene verbazende oppervlakte. Wij lieten onze blikken, van de spits des koepels, waar men zich, door derzelve hoogte, als in een eenzaam oord bevindt, op eene bewoonde wereld neder dalen; wij genoten het bevreemdend contrast de hoofdstad met hare torens en hoofdgebouwen te kunnen overzien en bemerkten ook de onmiddellijke omstreken, zelfs het Haarlemmermeer, gelijk mede verscheidene steden en dorpen.

Prachtig vooral is de aanblik over de Zuiderzee-vlakte, het IJ, Broek en Waterland, enz. Na onze oogen alzo over dit tooneel van schoonheid te hebben laten rond weiden en de klokken met het carillon betracht te hebben gingen wij nog eenige andere merkwaardigheden der stad bezichtigen, vooral het Koninklijk Museum. De drukste en voornaamste straten en grachten doorwandelden wij, bezochten enkele buitenwijken in de nabijheid van het IJ en vertoefden op dezen langdurigen en vermoeijenden rid - waarop wij de bijzonderheden zoo veel mogelijk gadesloegen - natuurlijkerwijze nu en dan in een koffijhuis, om eenige verversching te genieten.

Intusschen hadden wij groote begeerte om dien dag nog Haarlem's bijzonderheden af te zien en te Leiden te komen en zoodra wij in ons prijzenswaardig logement gereed waren en van onzen vriend afscheid genomen hadden, rolden wij al spoedig in eene caros of omnibus door de straten der hoofdstad naar het station van den spoortrein, waarmede wij ten half 5 ure des namiddags vertrokken.

Ik heb van mijn reisplan het Haarlemmermeer moeten afschrapen, dat ik niet heb kunnen bezoeken, aangezien mijn reisgezel er geen lust toe had. Te liever zou ik dit gedaan hebben, daar het reuzenwerk - de droogmaking van den grootsten waterplas namelijk in ons Land - toen voor voltooid gehouden werd.⁶ Slechts eenen vlugtigen blik kon ik natuurlijkerwijze uit den wagentrein op hetzelfde en het lagchende schoon dezer streken werpen; want een half uurtje, na ons vertrek, kuierden wij reeds in Noord-Hollands hoofdstad.

Al ras viel ons het standbeeld van L. Koster op de markt in het oog. Na eenig verwijl in het Noord-Hollandsch Koffijhuis, bezochten wij, met eenen cicerone, den Hout, Haarlem's lustwarande, alwaar Koster, in 1423, op het denkbeeld van de

---

⁶ Het Haarlemmermeer was geen oorspronkelijk meer, maar was zijn ontstaan verschuldigd aan eene in de 15de eeuw plaats gehad hebbende dijkbreuk van het IJ, ten gevolge waarvan langzamerhand 17000 bunders bewoonden en bebouwden grond 14 voet met water bedekt werden. Deze vreeselijke watermassa nam van jaar tot jaar toe, gedurig meer land verslindende, tot dat zij eindelijk de steden Haarlem en Leiden ernstig bedreigde. Daar het gevaar van door het water verslonden te worden voor de omliggende plaatsen hoe langer hoe grooter werd. Zoo besloten in 1839 de Staten-Generaal op voorstel van het Nederlandsch genootschap van landbouw, tot het droog maken van dat meer. Men begon in het volgende jaar en reeds in 1853 was het voltooid. Tegenwoordig is de bodem van het Haarlemmermeer reeds door meer dan 7000 vlijtige menschen bewoond en bijkans geheel bebouwd of althans gebruikt. Het droog maken heeft 9 millioen gulden gekost; door den overkoop van het gewonnen terrein werd 6 millioen dezer som gedekt. Gemiddeld ontving de staat *f* 478 voor het bunder. De grond is namelijk van zeer ongelijke waarde, dan vette klei, dan moer of turf, dan zuiver zand. Daardoor liep de opbrengst per bunder van *f* 125 tot *f* 750 per bunder uiteen. De waarde van den grond op de aangelegde bouwerijen is echter sedert 1853 reeds tot het drievoud gestegen'.

Uit: *Vriend van den landman*, 1865, No 11, door prof. Willkomm, 487.

uitvinding der boekdrukkunst kwam, op welke plek, ook een standbeeld, dat thans - Junij 1853 - bijna voltooid is, voor hem zal opgerigt worden.

Op het paviljoen in dat vermaarde Bosch bezigtigden wij het kabinet van uitmuntende schilderijen van levende meesters en hadden het genoegen, fraaije muziek door de Stedelijke schutterij te hooren uitvoeren, hetwelk aldaar elken Vrijdag tegen den avond plaats heeft. Van half 7 tot 7 ure namen wij de oude hoofdkerk, welke voor de grootste in Holland gehouden wordt en waarin men mede het grootste orgel in ons Vaderland aantreft, in oogenschouw. Het speet ons hetzelfde niet te hebben hooren bespelen; doch wij hadden geen' lust om daarvoor *f* 14 - tijdens 1 uur - te betalen, noch tijd om er tot des Zondags te vertoeven.

Van hier wilden wij de beroemde Teiler's stichting en de Hollandsche Maatschappij van wetenschappen gaan bezigtigen, welke gebouwen dien dag gesloten en niet voor Maandag's, ingevolge den regel, toegankelijk waren, weshalve ik ook hier mijne weetgierigheid niet bevredigde.

Ten 9 ure bestegen wij een der wagens van den spoortrein op Leiden, overnachtende in het deftige doch kostbare logement den Burgt, een eigendom der stad. In den morgenstond van den volgenden dag, terwijl voor ons de theetafel in gereedheid gebracht werd, verlustigden wij ons met op den eigenlijken Burgt, bij het logement in den tuin gelegen, te wandelen. Men houdt denzelven voor een overblijfsel der Romeinen, reeds vóór de stichting der stad door hen gebouwd en alzoo van hoge oudheid. Dezelve ligt op eene hoogte omtrent het midden der stad, op welke men van daar een verrukkend gezigt heeft.

En nu, na het gebruik van een verfrisschend kop thee, ten 9 ure, met eenen wegwijzer Leiden verder gezien! Eerst gingen wij het Anatomisch of Ontleedkundig Kabinet binnen. Een treurig

gevoel overmeesterde mij, toen ik daar zoo rond zag, met niet dan akelige voorwerpen, als menschelijke deelen en overblijfselen en dergelijke om mij heen. Het is mij echter zeer lief, dat ik alle deze dingen eens gadeslagen heb; hoewel het mij veel ligter om het hart werd, toen ik dat alles ontvlugtte en door de straten kuijerde, ten einde andere museums in oogenschouw te gaan nemen, als: 2^e. dat van Japansche voorwerpen, aan den Heer Sibolt behoorende; 3^e. dat van oudheden; 4^e. van uitvindingen; 5^e. de gebouwen der academie, met portretten der professoren. Ook hebben wij vele kerken bezigtigd.

's Middags ten half 2 ure kwamen wij in een koffijhuis bij de statie, ten einde een kaartje tot vertrek naar Nederlands residentiestad te nemen, Deze trein (waarbij geene wagens der 3de klas waren) moest ten 2 ure, 45 minuten afrijden; doch vertrok toen eerst ten 3 ure, 5 minuten, waarom het mij eenigzins berouwde, nog niet de eene of andere merkwaardigheid van Leiden betracht te hebben; dit was niet anders, en terwijl mijn reisgezel een partijtje billard speelde, nam ik dezen tijd waar, om in den tuin van het hôte! te wandelen enz., en bij het station wachtende, verlustigde ik mij met het fraai gezigt dier nabijheid.

7 Augustus

Na in 's Gravenhage, bij Mejufvrouw Gevers op het Westeinde, de nicht mijns reismakkers, gedineerd te hebben, stapten wij, ten 6 ure, in eenen zoogenaamden snorwagen, om ook het dorp Scheveningen te bezoeken. Voor wij ons op weg begaven, las ik in de Nieuwsbladen, dat op dien namiddag, aldaar een wedren van paarden, gelijk ook van Scheveningsche meisjes enz. zou plaats hebben en hoezeer dit bij onze aankomst afgeloopen was, zagen wij nog vele der aan den wedren deel genomen hebbende en eene verbazende volksmenigte. Niet lang hadden wij rond gezien of wij stonden aan de zee, wier aanblik als eene

eeuwigheid gelijk! Hoe steekt dit gezigt en de barre duinen hier af bij dat der steden, welke wij achter elk ander bezocht hadden!

Nadat wij nog eenigen tijd aan den water-oever vertoefd en alzoo nog een zeeluchtje aan het strand geschept hadden, wandelden wij herhaaldelijk door en langs eenige kanten van dit dorp, bezigtigden enkele winkels van voorwerpen uit zeeschelpen vervaardigd, enz. Toen wij weder stadwaarts keerden ontmoetten ons ook ontzaggelijk vele rijtuigen en wandelaars. Ik las dan ook in 't Dagblad van 's Hage, van 9^{den} dier maand, eene breedvoerige beschrijving der gemelde feesten, waarin o.a. voorkomt: *'Zelden was er op één dag, en zelfs tot zoo laat, eene zoo groote menigte te Scheveningen. Zelden zag men er zulk een aantal menigte rijtuigen, waarmede zoo wel de weg des als het dorp als bezaaid waren.'*

8 Augustus

Hier nu, in het Vorstelijk 's Gravenhage, hebben wij den Zondag, den eenige geheelen welke op onze reis inviel, gevierd! Ten half 9 woonde ik in de (gewezene doch thans nog alzoo genoemde) Hofkerk en ten 10 ure in de nieuwe kerk eene Mis, beide met eene predikatie over den hoogmoed bij. Van 2 tot 4 ure vertoefden wij in het bekende, bekoorlijke Haagsche Bosch, waar Grenadiers in eene verhevene sierlijke tent en, op eenigen afstand van deze, Jagers, de menigvuldige wandelaars op heerlijke muziek onthaalden.

Ten 5 ure namen wij bij Mej. Gevers het middagmaal, weshalve wij ons, eerst ten half 7, weder op de wandeling begaven, om merkwaardigheden in oogenschouw te nemen. Behalve verscheidene die wij van buiten betrachtten, bezigtigden wij naauwlettend:

1^e. de voormalige en tegenwoordige zalen der 1ste Kamer van de Staten Generaal, de Zijkamer enz.; de meeste bijzonder groot en

fraai. Een derzelve bevat portretten (schilderijen) van vroegere Prinsen van Oranje,
2^e. die der 2de Kamer van de Staten Generaal,
3^e. der Provinciale Staten van Zuid-Holland,
4^e. de ministerkamer,
5^e. die van den Raad van State, enz.,
6^e. de Staats-loterij-zaal, vroeger tot andere einden gebezigd, is een antiek gebouw.

Vervolgens stapten wij door de fraaiste straten der Residentie, middelerwijl eenige koffijhuizen - waar ik verscheidene couranten las - bezoekende.

9 Augustus

Evenals de vorige nacht logeerde ik in het Rood Hert bij de erven van Hoekelen, stond tamelijk vroeg op, schreef mijne aantekeningen bij, las couranten, ontbeet, wandelde door eene menigte straten en kwam ten 10 ure (echter nog te vroeg) bij mijnen compagnon de voyage, die bij een' zijner kennissen, met welken heer ZijnEdele 's avonds later dan ik was uitgebleven, nachtverblijf hield.

Ten 10 $\frac{3}{4}$ ure gingen wij een merkwaardig Museum beschouwen en bleven er tot 12, wanneer wij koffij gebruikten. Van 2 tot 4 bezigtigden wij de Koninklijke paleizen van Willem II, met de Gothische zaal enz. en er tegenover van Willem III. Alles aan te duiden, wat zich in deze kostelijke gebouwen bekoorlijks aan het oog vertoonde, zou, zonder de mogelijkheid van iets volledigs te leveren, mij in nuttelooze langwijligheid doen vervallen.

Wilde men Den Haag en zijne belangrijkheid als stad beschouwen, dagteekent dezelve niet van eene zeer verwijderde oudheid. Sommige schrijvers melden, dat de oude inwoners, uit enkele grootmoedigheid, dit heerlijke Vlek met geene muren of vesten wilden besluiten: want het scheen hun roemwaardiger -

gelijk Julius Caesar en andere voortreffelijke mannen eertijds zeiden - heeren van het schoonste en magtigste dorp van Europa te zijn, dan van eene stad, die schoon van wallen en grachten voorzien, onder de minste moest gesteld worden.

Na den maaltijd vertrokken wij, ten 6 ure, 23 minuten, met het Spoor naar Delft, waar wij, met den heer Hoijer, eene sociëteit en enkele straten bezochten.

10 Augustus

Dingsdag morgen (zijnde daar Kerkdag) woonden wij, ten 9 ure, eene Mis bij en voerde ons al weder de spoortrein van 10 u., 39 m. (wordende bijna 11 u.) naar Rotterdam. De Kermis werd daar toen gehouden, waarvan wij, na diné, de drukte en gemakkelijkheden in oogenschouw namen.

Te 6 ure gingen wij een prachtig paardenspel, ten half 9 het Théâtre des Vaudevilles bijwonen, welk laatste ten 12 ½ u. eindigde, waarna wij ons, huiswaarts wandelende, in eene tent, nog aan lekkere broedertjes vergastten.

11 Augustus

Den volgenden ochtend las ik een uitvoerig loffelijk stuk over gemeld Théâtre in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van Woensdag 11 Augustus, welke 's morgens gedrukt wordt; hiervan nam ik het volgende in mijn reisjournaaltje over: *'De salon des Variété.- Wij kunnen er niet dan een gunstig oordeel over vellen. Het resultaat van onze beschouwing is, dat de Salon van de heeren Schoeman en Van Lier onder de beste openbare schouwburgen mag gerekend worden, die de Rotterdamsche kermis oplevert.'*

Ons logement was bij den heer Jacobs, in het hotel De Keizer, het welke mijne reisgezellen 's ochtends ten 6 ure verlieten, ten einde met de heeren Fr. Ter Mos en Johan Hoijer (zooals daar

veel gebruikelijk is) in de Maas te gaan baden: terwijl ik mijn agenda bijhield.

Ten 9 ure ondernamen wij eene laatste wandeling door de stad, welke wij 's middags ten één ure verlieten, om met de stoomboot Jan van Arkel, den terugtogt verder te vervolgen.

Genoegelijke dagen, welke ik onder de schoonste dezer reize tel, hebben ons de familie en kennissen van Ter Mos, vooral verschaft.

De ter regter- en linkerzijde der Maas gelegene steden, dorpen enz. beschouwde ik, evenals bij de eerste vaart, in het verschiet, zoo goed zulks op die wijze kon geschieden: vooral ontglipte het vermaarde fort Loevestein mijne aandacht niet.

In den tijd van ruim zes uren, na ons vertrek uit Rotterdam, bevonden wij ons weder in Noord-Brabants hoofdstad; dewijl de boot er ten 7 ¼ ure aankwam. Wij bezochten hier eenige vrienden en loeerden weder bij Ermen.

12 Augustus

Den volgenden morgen, ten 9 ½ ure, plaatsten wij ons in den wagen van Van der Velden, waarmede wij ons, des middags ten 1 ure, te Eindhoven bevonden. Het overige gedeelte besloten wij op ons gemak af te wandelen; ten half 3 ure van daar vertrokken, kwamen wij des avonds ten half 9 te Bergeijk aan, hebbende ons te Valkenswaard en Westerhoven eenigen tijd opgehouden.

Wij hebben op deze plezierreis van al de tot heden in ons Rijk bestaande spoorwegen (een tak door Limburg uitgezonderd) gebruik gemaakt (die van Rotterdam naar Delft zelfs 3 maal bereden), 2 der voornaamste stroomen van Europa, namelijk den Rijn en de Maas, eene groote lengte bevaren, vijf Provinciën van ons Vaderland aangedaan en zoo vele merkwaardigheden, van allerlei aard, beschouwd, hetgeen ik trouwens nog in

aanmerkelijk grooteren getale zou gedaan hebben indien mijne reisgezellen niet meer spoed dan ik gehad hadden.

Het behoeft u wel niet te bevreemden, Lezers! Dat wij, in 12 dagen, meer dan 120 uren (zie hier achter) hebben afgelegd, daar wij - behalve van Eindhoven huiswaarts - niet te voet reisden. Wel is waar dat er alzoo, menige, om zijn landelijk schoon en boeiend uitzigt belangvolle plek, voor ons oog verscholen bleef, doch in een of ander rijtuig of eene boot gemakkelijk zitten te schommelen is voorzeker ook niet onaangenaam en dienstig.

Wij deden dezen togt in eenen kostelijken tijd, wanneer de natuur nog voor 't grootste deel in haren prachtigen zomerdos prijkt en de dagen nog op hun langst zijn.

Zulk eene reis, mijne Vrienden! behoort tot die genoegens, welke, op de regte wijze genoten wordende, aan den naklank eener liefelijke muziek gelijk, de streelendste herinneringen bij ons achterlaten. Lang zijn ons deze, als eene geurige bloem op het pad des levens!

Dagen van vertrek en afstand der Hollandsche route 1852

1 Aug.	Van Bergeijk naar Eindhoven	per kar	3 ½ u.
	Van Eindhoven naar 's Bosch,	per diligence	6 u.
2 Aug.	Van 's Bosch naar Rotterdam,	per stoomboot	16 u.
3 Aug.	Van Rotterdam naar Delft en terug	per spoor	6 u.
4 Aug.	Van Rotterdam naar Arnhem	per stoomboot	18 u.
	Van Arnhem naar Utrecht	per spoortrein	12 u.
5 Aug.	Van Utrecht naar Amsterdam	idem	15 u.
6 Aug.	Van Amsterdam naar Haarlem	idem	3 u.
	Van Haarlem naar Leiden	idem	6 u.
7 Aug.	Van Leiden naar 's Gravenhage	idem	3 u.
	Van 's Hage naar Scheveningen en terug, idem, snorwagen en te voet (Noordzee)		3 u.
9 Aug.	Van 's Hage naar Delft	per spoor	1 u.
10 Aug.	Van Delft naar Rotterdam	idem	3 u.
11 Aug.	Van Rotterdam naar 's Bosch	per stoomboot	16 u.
12 Aug.	Van 's Bosch naar Eindhoven	per diligence	6 u.
	Van Eindhoven naar Bergeijk	te voet	3 u.
			<u>121 u.</u>

P.N. Panken